

Valdemar Ammundsen – Kirkehistoriker og formidlingsteolog

Af Jens Holger Schjørring

I alle sammenhænge var Valdemar Ammundsen formidlingsteolog. Han var det i begge de embeder, han beklædte; fra 1901 til 1923 som professor i kirkehistorie ved Københavns Universitet og efterfølgende som biskop (den første efter genforeningen) i Haderslev Stift fra 1923 til sin død i 1936. Han var det tillige som flittig deltager i samtidens kultur- og samfundsdebat, bl.a. om kristelig-socialt spørgsmål og det nationale spørgsmål i forhold til Tyskland, men også i de teologiske diskussioner om liberalteologi og Tidehverv (sidstnævnte utvivlsomt mellemkrigsperiodens mest lidenskabeligt omdiskuterede debateme i teologi og kirkeliv) og i sit engagement for internationale, økumeniske mærkesager. Det ville imidlertid være misvisende, hvis man antog, at den formidlingsteologiske grundtendens var ensbetydende med en zigzag kurs eller viljesløs flakken fra den ene opportunistiske stillingtagen til den anden. Tværtimod bandt en rød tråd de enkelte faglige publikationer sammen med hans indlæg i den offentlige debat, så de udgjorde en helhed. Eftersom dette gennemgående træk har at gøre med en hovedtendens i nyere protestantisk teologi i det hele taget, og fordi denne tendens ikke har været rigt repræsenteret i dansk teologi, er det på sin plads i korthed at belyse den i et kirkehistorisk perspektiv, inden vi vender os til nogle specifikke træk hos Ammundsen som kirkehistoriker og formidlingsteolog.

Siden oplysningstiden har mange protestantiske teologer set det som en uafviselig opgave at formidle mellem den moderne videnskab og kirken, d.v.s. mellem landvindinger indvundet gennem anvendelse af den historiske kritik på den ene side og troskab mod kirkens grundvold, Bibel og bekendelse, på den anden. Det var den nyprotestantiske teologs særkende, at dette forehavende måtte ansues som både nødvendigt og konstruktivt, samtidig med at det åbent blev tilkendegivet, at der aldrig kan leveres absolutte svar angående den kristne troslære.

Eftersom projektet havde denne åbne karakter, måtte teologiens historie, efter at oplysningsidealene holdt deres sejrsgang, blive præget

af et bredt spektrum af standpunkter, omfattende dem der uden forbehold krævede de kritiske teorier bragt i anvendelse uden hensyn til disses eventuelt omstyrtende resultater, såvel som dem, der stillede sig på den overleverede kirkelæres grundvold til forsvar mod den påståede destruktive nedbrydningstrang.

Der er derfor ikke noget mærkeligt i, at et så drastisk alternativ medførte behov for »formidlingsteologi«, eller »mæglingsteologi«, som tendensen også blev kaldt. Imidlertid er denne kompromisbestræbelse ofte kommet til at fremstå i et ambivalent skær. Selvom man måske nok har anerkendt formidlingsteologiens i og for sig respektable vilje til at stræbe mod midterløsninger, når konfrontationsstemning ellers truede med at afbryde samtalen, er denne fredsommelighed alligevel ofte blevet set som udtryk for vægelsindethed eller manglende teologisk tankekraft uden evne og vilje til at træffe de fundamentale valg, der er uomgængelige i såvel teologi som kirke.

Således aftegner billedet sig generelt i protestantisk teologi gennem de seneste 2-3 århundreder. I Danmark er der dog nogle faktorer, der forstærker indtrykket af ynkværdig konfliktskyhed hos formidlingsteologerne. Dette har fremfor alt baggrund i den dominerende indflydelse, Grundtvig og Kierkegaard har haft. Deres tænkning har i vid udstrækning sat dagsordenen for den teologiske debat med det resultat, at de der søgte at mægle i den ofte antagonistisk prægede atmosfære, kom til at fremstå som jammerlige forligsmænd.

Samtidig er forholdet det, at der påhviler den historiske teologi en særlig forpligtelse inden for fagrækken i forhold til de øvrige belysningsmåder, den eksegetiske og den systematisk-teologiske. Den historiske teologi skal bidrage til udsyn og fastholde blikket for teologiske standpunkters komplicerede tilblivelses- og virkningshistorie. Herudfra aftegner der sig en nuancerende opgave, der undertiden vil vise sig som advarsel mod at lade den teologiske diskussion blive lammet af forenkledede alternativer.

Hvad der her er forsøgt skitseret ud fra almene observationer gælder mere specifikt for en række af de fremtrædende kirkehistorikere i Danmark. Særlig prægnant gælder karakteristikken på **Valdemar Ammundsen**.

Kirkehistoriker

Ammundsens forskning blev fordelt på hele kirkehistorien, eller i det mindste på flere hovedperioder. Han begyndte som patristiker. Som student havde han skrevet prisopgave om 2. Petersbrev, en så lovende

præstation, at han blev opfordret til at søge det ledige professorat i kirkehistorie, og efter at have vundet konkurrencen ud fra det udskrevne emne (Novatian), tiltrådte han embedet som 26-årig. Siden fulgte arbejder om Luther og reformationen, hvorved han bragte sig i centrum af den Luther-renæssance, der er et vigtigt træk ved teologien i århundredets første årtier. Efterfølgende engagerede han sig i samtidsteologiske spørgsmål, idet han så det som sin faglige forpligtigelse at belyse de historiske forudsætninger for nogle af tidens hede stridsemner såsom det sønderjyske spørgsmål og kirkernes rolle under 1. verdenskrig. Der kan dog ikke herske tvivl om, at hans betydeligste forskningsbidrag rettede sig mod det 19. århundrede, hvilket bl.a. dokumenteres i hovedværket »Den kristne Kirke i det nittende Aarhundrede« (1925).

I de indledende principielle overvejelser gør Ammundsen rede for sin forståelse af den historiske dimension i kristendommen. Den angår selve det konstitutive forhold, at troen retter sig mod en tilkendegivelse af guddommelig vilje på et bestemt tidspunkt i historien, nemlig en åbenbaring »i Jesus Kristus og i Ny Testaments Forkyndelse af ham«, en afsløring af Guds vilje »som aldrig senere er overgaaet, og som derfor, hvor meget end Tankeformerne skifter, vil staa som normativ«.

På dette grundlag karakteriserer Ammundsen hele det kirkehistoriske forløb som en kamp for at genformulere denne oprindelige norm så ægte som muligt. Såvel reformationen som det 19. årh. ansues ud fra denne brydning.

Den lutherske reformation

Ammundsens lutherske overbevisning er og bliver det styrende princip for hele hans position. »Man fatter slet ikke Reformationen og dens Magt over Sindene, hvis man ikke fatter den uhyre Befrielse og indre Rigdom, der er i den luthersk forstaaede Tro« (161). Denne overordnede positive vurdering af reformatoren suppleres af en lige så pointeret karakteristik af den lutherske gudstjeneste, specielt menighedens salmesang, samt af den impuls til ny kaldsetik, der ligger i opgøret med klosterfromheden, pegende frem mod en »moderne« bevidsthed om borgerens ansvar, rettigheder og pligter.

Netop påpegningen af socialetikken er for Ammundsen samtidig anledning til at skitsere en kritisk evaluering af reformationens virkningshistorie. Han skelner mellem reformatoren selv og den forståelse af Luther, der blev gjort gældende i Tyskland på Bismarcks tid. Men i fortsættelse heraf er der tilløb til en kritisk målestok også over for Luther selv. »Helst trak han sig – naiv og ukyndig som den forhenværende

Munk tilmed var i politiske og sociale Spørgsmaal – tilbage til at tilraade en passiv Hengivelse i det, som møder os i denne onde Verden, specielt ogsaa at prædike Lydighed mod Øvrigheden i det fjerde Buds Stemning; den borgerlige Retfærdighed var jo ogsaa langt under den guddommelige, som vi griber i Troen« (168). Denne kritiske bedømmelse af Luther har sammenhæng med andre reservationer, der angår de dogmatiske aspekter af retfærdiggørelseslæren samt kirke- og gudstjenestesynet. I særlig grad hæfter Ammundsen sig ved de negative virkninger, der kom ud af Luthers intentioner om at forny gudstjenesten, herunder ikke mindst den sørgelige kendsgerning, at »Menigheden blev en Forsamling af Tilhørere, mere end af handlende og tilbedende« (164) i modstrid med, hvad der var Luthers egen intention ud fra hans betoning af de troendes almindelige præstedømme. Ligeledes følger Ammundsen sig foranlediget til at anføre en række betænkelige aspekter i forbindelse med Luthers grundsyn angående det troende menneske som værende anbragt på en kampplads mellem Gud og djævel. Realismen i Luthers påpegning af djævelens snigløb ses som udtryk for »krast overtroiske Forestillinger«, som »Erfaringen af en forfærdelig, overmenneskelig Magt, hvis højeste Kunst er at bringe Mennesket i Fortvivlelsens Helvede«, inden den barmhjertige Gud i sin nåde alligevel udfriir den trælbandne samvittighed (160).

Det nittende århundrede

I det 19. årh. ser Ammundsen som et fremtrædende træk en stadig kamp for at vise fortiden som »en Foryngelsens Kilde«. Der er på ingen måde tale om steril konservering af traditionen; var dette tilfældet, ville man blot »konservere det nedarvede«, så det blev en »Mumie«. I stedet gælder det, »at man tages fangen af den gamle Kristendom som en real Magt«, en gennemgående protest mod oplysningstidsalderens fornuftsdyrkelse. Denne tendens gør Ammundsen til hovedtræk i sit signalment af århundredet, idet han genfinder den i »den katholske Reaktion, Vækkelserne i England, Tyskland og Norden, herunder Grundtvigs Søgen tilbage til de gamle Kirkestier, den højkirkelige Bevægelse i England« (anf.skr. s. 2).

Ud fra det netop anførte kunne man nu få det indtryk, at Ammundsens interesse ensidigt var rettet mod de store personligheder, hvorved kirkehistorien ville blive anskuet med »personlighedsreligiøsitet« som maxime.¹ Selvom en sådan karakteristik ikke ganske savner grundlag i Ammundsens tekster, vil den være misvisende, hvis den står alene. Fremstillingen hos Ammundsen er nemlig langt fra begrænset til de le-

dende personligheder. Han søger at sætte den kirkehistoriske udvikling ind i sammenhæng med den sociale og politiske historie, med kunst- og litteraturhistorien. Som led i en sådan formidlende bestræbelse i teori-dannelsen gør Ammundsen brug af Ernst Troeltsch's epokegørende forståelse af » typer« i kirkehistorien. Ammundsen introducerer dem som hhv. vækkelsestypen, kirketypen og den liberale type, idet han dog understreger, at typiseringer ikke bør anvendes på en rigid måde. Havde en af typerne været »helt rendyrket, var den dermed dømt til Ufrugtbarhed«.

I sin tilrettelæggelse af stoffet gør Ammundsen det derfor til en hovedsag at anlægge en afbalanceret synsvinkel på såvel de konfessionelle hovedgrupper som de regionale områder inden for kristenheden, dog således at der lægges hovedvægt på kirkerne i Europa med de tre sprog- og kulturområder (det engelske, det romanske og det germanske) som udgangspunkt.

Hvad angår de tre konfessionelle hovedgrupper, grupperer Ammundsen sin gennemgang omkring året 1870, der således fremstår som århundredets væsentligste indsnit.

Han indleder med den romersk-katolske kirke. Den generelle karakteristik er bestemt af en kontrastering ud fra reformatoriske forudsætninger, idet katolicismen bestemmes som »mystisk Sakramentsreligion, som Lov- og Gerningsreligion og som hierarkisk Autoritetsreligion« (s. 30).

Set i et overordnet perspektiv indledes århundredet med en konfrontation, hvor oplysningstænkningen (individualistisk fornuftstro) tørner frontalt sammen med den katolske kirke (autoritetsreligion); og dog blev der plads for kompromisser og regionale forskelle. I det videre forløb følger i århundredets begyndelse en periode præget af romantik, restauration og ultramontanisme, den tænkemåde, der pustedede nyt liv i ambitionen om at definere en papalistisk centralmagt.

Det dramatiske højdepunkt indtraf i 1870, da 1. Vatikankoncil blev afholdt og dogmet om pavens ufejlbarhed vedtaget. Samtidig indledtes i Tyskland kulturkampen mellem det af Bismarck ledede tyske rige og den katolske kirke; og i Italien samledes de italienske småstater i en ny forbundsstat, hvilket bl.a. indebar, at pavestaten blev begrænset til Vatikanet. I Frankrig fulgte efter revolutionen i 1870 en periode med stadig nye sammenstød mellem antiklerikale fremskridtsstrømninger og den hovedsageligt konservative kirkeledelse. Det er dog værd at notere, at konfrontationen fik en foreløbig afslutning med lovene om adskillelse mellem kirke og stat i årene omkring 1905. Den katolske kirke kom – stik imod alle forudelser – til at fremstå styrket, da den med adskillel-

sesloven blev tvunget ud i uønsket frihed og fattigdom; trængselsperioden førte på længere sigt til en styrkelse af kirkens stilling i folket og over for staten.

Denne afbalancering danner nu baggrund for fremstillingen af tysk kirkeliv i det 19. årh. med hovedvægt på den fornyelse, der fandt sted inden for de evangeliske kirker, da historisk-kritisk videnskab blev udbygget i med- og modspil i forhold til samtidens filosofiske og litterære dannelse. Desuden inddrages ændringerne i forholdet mellem kirke og samfund. I særlig grad er det vigtigt for Ammundsen at fremlægge en afbalanceret vurdering af kirken i forhold til den socialistiske bevægelse, idet netop denne brydning udgør endnu en væsentlig grund til, at der omkring 1870 kan observeres et epokalt skel.

Socialismen ses på den ene side som en truende modspiller:

»For Kirken var Socialismen en saa frygtelig Modstander, fordi den optaade paa en gang som Religion og som Videnskab, hvorfor Arbejderen har en overtroisk Respekt« (244). På den anden side måtte kirken levere et konstruktivt modspil til den solidaritet og etiske appel, der var en markant bestanddel af socialismen. Hertil kommer, at Ammundsen ikke frakender socialisterne en vis ret, når de anklagede datidens kirke i Tyskland for at være et redskab for magthaverne (s.st.).

Den tredje kirke med regionalt og konfessionsbestemt særpræg er kirkerne i det britiske ørige. Her er det i særlig grad forholdet mellem den anglikanske kirke i alle dens facetter og den puritanske tradition, der naturligt står i forgrunden. Ammundsen nærer stor ærbødighed for den højkirkelige anglikanisme, fordi der er »Skønhed og Højhed« over gudstjenesten, og fordi liturgi og bøn spiller en fremtædende rolle. Samtidig påpeger han dog, at ritualerne kan anvendes på en sådan måde, at der kommer en ufri fornemmelse af »Plapren« ud af det (293). Men det er afgørende for ham at føje til, at der såvel fra højkirkeligheden som den evangelikale vækkelse og metodismen udgik en fornyelse, der bidrog til at give kirkerne i Storbritannien en særlig profil i internationalt perspektiv.

Historisk udblik – samtidsanalyse

Der er for Ammundsen ingen tvivl om, at der med »kirken i historien« peges på noget afgørende ved den kristne tro, nemlig at kirken har en specifik identitet, som gør den genkendelig, selvom sproglige, nationale og epokalt betingede forskelle ofte synes at dominere billedet. Af denne indsigt udleder han nogle fundamentale retningslinier for teologien: i forhold til den meget rigoristiske pukken på bestemte læreud-

sagn, samtidig med at andre diffameres – systematisk teologi degenereret til systemmageri – insisterer han på, at det historiske udblik fører til differentiering og åbenhed i vurderingerne. På den anden side er han fuldt ud opmærksom på faren for relativisme, en fare, der let kan snige sig ind, dersom den historiske nuancering udarter til fornægtelse af, at der til kristne trosudsagn hører noget normativt.

Til denne afbalancering slutter sig endnu en af tilsvarende rækkevidde. Historikerens afdækning af baggrunde og forudsætninger for fortidige begivenheder må ikke høre op ved fortiden, som om det historiske forløb nogen sinde gjorde holdt, hvorefter historikeren kunne analysere det forgangne uden at give agt på den uophørlige historiske bevægelse. Erkendelsen heraf fører for Ammundsen til, at han må søge at forene forståelsen af kristendommen inden for den store historiske udvikling med en lige så præcis analyse af samtiden under hensyntagen til de samme metodeprincipper, hvad enten der er tale om fjerne århundreder eller begivenheder på nært hold.

Ved den historiske skæbnes tilskikkelser kom forpligtelsen som samtidshistoriker til at rumme nogle af de udfordringer, der prægede hans udvikling på afgørende måde. Hermed tænkes i første række på hans bestræbelser på at give offentligheden solid orientering under Første Verdenskrig.

Oplevelsen af krigsudbruddet blev en erfaring, der markerede et dramatisk indsnit i hans forestillingsverden. Som så mange andre fremtrædende personligheder havde han næret forhåbninger om, at internationalt samarbejde, objektiv information og øget forståelse mellem kirkesamfundene kunne medvirke til at forhindre, at internationale stridigheder udløste had og militær konfrontation. Derfor bevirkede indtrykket af krigsudbruddet en næsten traumatisk skuffelse i forhold til de idealer, han før havde været besjælet af. Men det må understreges, at indtrykkene af kanonernes torden og den hadske propaganda mod krigsmodstanderne fra alle krigsførende nationers side tillige kaldte på eftertanke hos Ammundsen som teolog og prædikant. At kirkerne i de krigsførende lande tilsyneladende lod sig rive med af fanatismens hærgen, så han som en påmindelse om idealernes krise; ja, krigen afslørede det dæmoniske ved de ellers så højt besungne idealer. Ammundsens univers blev således udsat for jordrystelser, selvom disse ikke fik samme gennemgribende betydning som hos Barth og heller ikke blev løftet op i tilsvarende teologiske betydningslag. Alligevel er der sagligt slægtskab mellem Barth og Ammundsen, hvilket bl.a. fremgår af et indlæg, dateret 10. september 1914, hvori Ammundsen anførte følgende:

»Det, som vi ellers lever for, synes suspenderet. Lægekunsten fejrer store Triumfer i at lappe paa Mennesker; nu skydes Tusinder af unge, kraftige Mænd til Lig eller Krøblinger. Hele den tekniske Kultur, Mechanik og Kemi, Jernbaner og Skibe, Telegraf og Flyvervæsen, Benzin og Dynamit, tjener politiske og militære Formaal. Det samme gælder Pressen, og i stor Udstrækning Litteraturen, Theatret, Kirken. Falden er Socialdemokratiets Løfter om at kunne hindre Verdenskrigen. Men falden er ogsaa for Nutidskristne den ene lyse Forhaabning efter den anden. Alle livskraftige kristelige Bevægelser i vor Tid har haft noget i sig af Haabet om at kunne omforme Verden i Jesu Aand, bringe Samfundet i nogen Maade ind under Guds Kongedømme. Nu er Vilddyret i Mennesket sluppet løs, og hvordan skal det igen bindes. Den ene eller den anden Magtgruppes Sejr vil i og for sig næppe binde Vilddyret hos de overvundne, og i hvert Fald ikke hos de Sejrende«.²

Imidlertid er Ammundsen fast besluttet på ikke at synke hen i resignation eller afmagtsfølelse. Men han ser sig foranlediget til at udnytte sin historiske viden og sit kendskab til kirke, kultur og samfund hos samtlige krigsførende nationer til at levere lødig samtidsreportage, hvori han beskriver de gruopvækkende tegn på alliance mellem kirke og krigsgalskab, men også medtager de opmuntrende undtagelser, der trods alt kunne registreres. Det kommer just an på, at emotioner og fordomme ikke stjæler hele opmærksomheden fra nuancerende indsigt, heller ikke i det neutrale Danmark, understreger han.

Ammundsens betydeligste bidrag til en sådan samtidsreportage er indiskutabelt bogen »Krig og krigsførende Kristne. Strejflys fra Tyskland, Frankrig, England«. Den sammenlignende analyse af de vigtigste europæiske nationer er fuldstændig den samme som den, der senere blev bragt i anvendelse i det førmtalte hovedværk om det 19. årh. Også i bogen om kirkerne under 1. Verdenskrig er det Ammundsen om at gøre at nå til en afbalanceret, kritisk analyse af kirkerne i henholdsvis Tyskland, Frankrig og England, samtidig med at han lægger vægt på at anlægge en retfærdig målestok i forhold til de konfessionelle hovedtyper.

Ud fra sin ireniske, internationalt orienterede grundholdning er Ammundsen stærkt kritisk over for den nationalistiske chauvinisme, der går hen over Tyskland. Det er for ham særlig skuffende, at 93 førende personligheder i tysk kultur og åndsliv i efteråret 1914 udsender en offentlig erklæring, hvormed de vender sig mod engelske fordømmelser af Tysklands indfald mod det neutrale Belgien og erklærer deres støtte til deres lands krigspolitik.

Den tyske erklæring er insisterende rethaverisk, tydeligst markeret ved de mange gange gentagne ord, der markerer indledningen til de en-

kelte punkter i argumentationen: » Det er ikke sandt, (som vore fjender hyklerisk påstår), at – «. Ammundsen anfører som sin kommentar, at erklæringen lider af den »Grundvildfarelse, som regerer det tyske Folk: dets Militarismes Nødvendighed for tysk Kultur« (s. 90). Det er for ham særligt nedslående, at flere af de mest ansete teologer, bl.a. Adolf von Harnack og Wilhelm Herrmann står som medunderskrivere. Grundskaden er i Ammundsens øjne den med uhyggelig konsekvens gennemførte opspaltning mellem religion og politik, en tænkning i to rum, som han tilskriver Bismarck.

Beskrivelsen af udviklingen i Frankrig er præget af Ammundsens negative karakteristik af dels den stærkt antiklerikale tradition i fransk oplysningstradition siden Voltaire, dels den lige så kompakte konservatisme inden for katolicismen i landet. Tilsvarende giver Ammundsen megen kredit til den fremherskende holdning i England: »Hin tyske Teori om Politik som uafhængig af Religion forkastes absolut af Englands Kristne. Baade de, der er prægede af Vækkelsesretninger og Helliggørelsesbevægelse, og de, der ser Inkarnationens Helligelse af Menneskelivet som det afgørende, holder ubetinget paa, at ogsaa det offentlige Liv skal indordnes under Kristendommens Bud« (205). Ammundsen indfører dog også talrige kritiske vurderinger, bl.a. om den særegne blanding af »Verdenshorisont og Øbobegrænsning« samt faren for »Farisæisme« (236 og 255).

Teologiske grundholdninger bag Ammundsens samfundsengagement

To områder stod i centrum for Ammundsens engagement i samfundsanliggender: dels kampen for at lade kirken blive en impuls i kampen for at opbygge mere retfærdige samfundsstrukturer, dels kampen for at etablere balance mellem fredsbestræbelser på den ene side og national patriotisme med tilhørende forsvarsvilje på den anden.

I begge sammenhænge møder vi påny Ammundsens forsøg på en besindig afvejning af modsatrettede hensyn. Han var med i Kristeligt-socialt Forbund og støttede helhjertet dette forbunds kamp mod en samfundsholdning, der ensidigt lod markedskræfterne råde. Samtidig var han afvisende over for den forestilling, at opnåelse af mere retfærdige grundordninger af sig selv ville medføre menneskelig lykke og velfærd. Ja, det var ham overhovedet om at gøre som teolog at respektere en nødvendig spænding mellem menneskets ansvarlighed og troen på Helligånden som fornyende kraft. Det gælder om at tænke »Menneskets

Kamp« og »Guds Gave« sammen. Men han erkender blankt, at dette kan forekomme paradoksalt. Alligevel fastholder han: »Overalt i Tros-livet støder vi paa de to Sider. Vi kan maaske ikke tænke dem sammen, kun ane deres dybe Forbindelse. Men de er der bestandig. Baade: Kæmp af al din Magt! og: Stol paa, at Gud gør det hele«. ³

På lignende måde er Ammundsen forsigtigt afvejende i sin vurdering af en pacifistisk grundholdning over for accept af nationalt forsvarsbe-redskab samt adgang til at gribe til militært nødværge. Tilsvarende føl-te han sig i sin bog om verdenskrigen klemte inde i en kollision mellem to tilsyneladende uforenelige hensyn. »Det er muligt, at den Tid kom-mer, og snart, da den kristne Menighed for sit Livs Skyld maa optage en vældig Kamp for at faa Krigen kastet ud – samtidig med, at man erken-der, dels at saa længe der er Krig, har Bærerne af Forsvaret Krav paa, at der ydes dem Støtte og Ære, dels at der i Krigeridealet ligger en Hengi-velse, Pligtopfyldelse, Heroisme, som ikke maa tabes, men skal frigøres og omsættes kristeligt«. ⁴

Politisering af evangeliet ville for Ammundsen være en skæbnesvan-ger teologisk fejltagelse. Samtidig ville en identifikation af evangeliet med en given partisag være udtryk for hån mod den mæglingsbe-stræbelse, som han selv havde for øje i alle aspekter af såvel det viden-skabelige forfatterskab som hans engagement i kirkeliv samt kultur og samfund. Han mente selv at have et afgørende kriterium, der kunne for-hindre den fatale fejltagelse, der bestod i at lade evangeliet blive en kampparole, der spiller en samfundsgruppe ud mod en anden.

For Ammundsen må opmærksomheden altid samle sig om individet. Evangeliet er i første række et budskab til den enkelte. Kristendom-mens rolle i samfundet må derfor være orienteret ud fra fordringen til personens ansvarlighed. Den kristne socialetik må tage udgangspunkt i individets vilje, »sindet«.

For så vidt er der nøje overensstemmelse mellem Ammundsens syn på socialetikken og hans forståelse af kirkens forkyndelse overhovedet. Derfor er bestemte teologiske anskuelser eller spørgsmål om kirkens ydre ordning aldrig afgørende i sidste instans. Alt må være forankret i den enkeltes inderste overbevisning, sind og hjerte. For så vidt er det be-rettiget, når der siden Tidehvervs opgør med Ammundsen som repræ-sentant for »de ældre« har været talt om »personlighedsreligiøsitet« som den bærende tankegang (jvf. hovedsynspunktet i P.G. Lindhardts analy-se, note 1). For eksempel siger Ammundsen i et foredrag ved et møde i studenterforbundet, at det afgørende er, »om der i Deres og mit Indre er rejst eller kan rejses en Kirke, en Helligdom, hvori Gud har Bolig« (V.A.: Til Opbyggelse. Taler og Afhandlinger, København 1912, 64).

I en lignende sammenhæng advarer Ammundsen mod at reducere kristendommen til en livsanskuelse eller et standpunkt. Dette ville være at sætte forstandighed eller de rette meninger i centrum, og den objektivitet, der i bedste fald kunne indvindes, ville i sidste instans alligevel være uforpligtende for den enkelte. Langt mere træffende er det at tale om »vejen« som samlende udtryk for forkyndelsen. »Det betegner paa en Gang en Retning – vi har virkelig et Maal – og tillige en Bevægelse; vi vil netop ikke være stillestaaende, men arbejdende, kæmpende os fremad som de, der er sig bevidst at være ufærdige«. ⁵

Kirkelige retninger og teologiske positioner i samtiden

Som kirkehistoriker og biskop tog Ammundsen desuden stilling til de fremtrædende tendenser i samtidens danske teologi og kirkeliv. Det er karakteristisk for hans stillingtagen, at den rummer kritisk afvejning over for hver enkelt af disse retninger, for så vidt som de har gjort eksklusive krav gældende om at være retmæssige arvtagere af evangelisk-luthersk kristendom i landet. Samtidig var han dog velvillig, åben og samarbejdsvillig, hvad enten det gjaldt de fagteologiske spørgsmål i historisk perspektiv eller aktuelle forhold i praktisk-kirkelig sammenhæng.

Hans bestræbelse på at gennemføre en afbalanceret vurdering af arven fra det 19. årh. indebar som omtalt ovenfor en bestræbelse på at udhæve det særligt værdifulde hos såvel de store tænkere (i særdeleshed Grundtvig og Kierkegaard) som de folkelige vækkelsesbevægelser.

Hos Indre Mission anerkendte han den religiøse inderlighed, den kirkelige trofasthed overfor kirke og gudstjeneste og nidkærheden i opbygningen af et organisatorisk hjælpearbejde blandt nødlidende. I særlig grad nærrede han beundring for det omfattende netværk af institutioner, der var opbygget i Københavns Indre Mission; han så denne indsats som et prisværdigt bevis for åbenhed over for udfordringer i kultur og samfund, en grundholdning, der stod hans eget hjerte nær. Ikke desto mindre følte han sig på afstand af Indre Mission i afgørende henseender. Han observerede fremfor alt en tendens til selvgothed ved at afsondre sig i lukkede celler under fordømmende anklager mod den vantro, man fra missionssamfundet mente at kunne konstatere hos flertallet. En tilsvarende lukkethed konstaterede Ammundsen i Indre Missions holdning til teologiske spørgsmål.

Lige så ambivalent var hans vurdering af grundtvigianismen. Han værdsatte grundtvigianernes bestræbelser på at bevare det størst mulige mål af kirkelig frihed inden for den folkekirkelige ramme. Med hensyn

til de bærende elementer i Grundtvigs kirkelige anskuelse kunne Ammundsen tilslutte sig udgangspunktet, som han fandt værende i nøje overensstemmelse med en genuin luthersk forståelse af gudstjenesten med vægt på forkyndelse, liturgi og sakramenter. Dog anførte han i samme åndedrag, at der allerede hos Grundtvig forekom en urimeligt rethaverisk fremhævelse af den apostoliske trosbekendelse som ufejlbar norm, en skråsikkerhed, som sidenhen var blevet overtaget af mange grundtvigske teologer. Tilsvarende havde han i udgangspunktet beundring til overs for højskoleidealene, men så sig dernæst nødsaget til at anmærke, at der var kommet en slap og uheroisk holdning ind over mange grundtvigianeres dyrkelse af det »sandt menneskelige«.

Med henvisning til disse vurderinger af samtidens kirkelige retninger når Ammundsen til en positiv vurdering af den folkekirkelige ordening, et synspunkt han fastholder også når målestokken er international og fælleskirkelig. Fleksibiliteten, der opnås ved at kombinere de værdifulde islæt fra de dominerende træk fra enkelte facetter i traditionen, kan give plads for den ønskelige frihed uden at forråde det uopgivelige. »Vi bevarer den samlede Kirke, og man afbøder dog den vægtigste Indvending mod Statskirkesystemet: at det kvæler Frivilligheden; her er mere end nok af Krav til Menneskers Bøn, Arbejde og Penge«.⁶

Netop dette hovedsynspunkt forhindrede ham i at binde sig til et enkelt kirkepolitisk standpunkt med den rigorisme, dette i hans øjne uvilkårligt ville indebære. Den overordnede holdning måtte i stedet være orienteret ud fra solidaritet inden for den kirkelige rammeordening, både lokalt i sognene, regionalt i stifterne og på landsplan. Ammundsens synspunkt havde således ikke baggrund i kirkepolitisk strategi, men derimod i hans kirkesyn: »Kirken er større end alle Partier. Den er deres fælles Moderskød. De bør ikke løbe bort fra hverandre og hver rendyrke deres Ensidighed, men blive sammen og udfylde hverandre, i Samarbejde og Aandskamp« (V.A.: Den danske Kirkes Arv og Gæld, 59).

I eftertidens bevidsthed er det imidlertid ikke sådanne aspekter af Ammundsens placering i samtidens teologi og kirkeliv, der har tildraget sig størst opmærksomhed. Det er derimod hans forhold til Tidehverv, den nyorientering, der siden 1926 har været bestemmende for debatten i teologi og kirke her i landet. Ammundsen blev her en nøglefigur; af flere grunde. For det første fordi han som ledende repræsentant for »de ældre« snart blev et af ofre for den trommeild af polemik, hvormed de unge oprørere påkaldte sig megen opmærksomhed, også langt uden for kredsen af dem, der umiddelbart tog til orde i debatten. For det andet fordi han tidligt tog offentligt til genmæle i debatten.

Der er grund til at dvæle ved dette »opgør«, fordi det for en historisk

vurdering af Ammundsens plads i dansk kirkeliv uvægerligt indgår som en afgørende faktor.

Som nævnt var Ammundsen fra begyndelsen placeret i begivenhedernes centrum. De unges kritik mod »oplevelsesreligiøsiteten« hos de ældre i de kirkelige ungdomsorganisationer blev også rettet mod Ammundsen, der var en skattet leder i bl.a. den kristelige studenterbevægelse, hvor de unge oprørere havde haft deres gang. Dertil kom, at Ammundsen stod de fleste af kombattanterne i begge lejre personligt nær, et forhold, der bidrog til at give Tidehvervs polemik et forkrampet præg. I sine offentlige indlæg søgte Ammundsen at bevare en værdig og saglig tone, også når han selv blev angrebet. Men han kunne ikke skjule, at han var krænket og vred, såvel af saglige som af personlige grunde. Denne harme blev voldsommere, fordi de to ældste af hans børn, der studerede i København, tog parti for Tidehverv, hvilket formentlig var årsag til, at faderen pure nægtede at diskutere sagen i hjemmet. Derimod førte han indgående samtaler med kolleger og venner, der henvendte sig mundtligt og skriftligt, hvilket fremgår af hans store privatarkiv, der findes på Det Kongelige Bibliotek.

Selvom Ammundsen som den angrebne part reagerede forurettet, søgte han at yde de unge polemikere retfærdighed i deres saglige anliggende. Hvor andre i samtiden udelukkende hæftede sig ved den upassende tone og de skandaliserende momenter i opgøret, bestræbte Ammundsen sig fra første færd på at differentiere. Han ville netop undgå at anskue billedet sort-hvidt, fordi man derved ufrivilligt ville lade de notoriske tilsnigelser i angrebene bestemme dagsordenen. I stedet for en gold erklæringskrig, ført fra skyttegravsstillinger, ville Ammundsen søge tilbage mod en mindre militærisk debatstil, med mere sans for nuancer og ægte formidling.

I de unges påpegning af åbenbaringen som et ord udefra, af menneskets selvoptagne kredsen om dets egne gerninger stillet over for nåden som en aldeles ufortjent realitet kunne Ammundsen anerkende en genopdagelse af genuin nytestamentlig og reformatorisk forkyndelse.⁷

Efter denne væsentlige indrømmelse viger Ammundsen imidlertid ikke tilbage fra et indigneret gensvar. »Vi er under en Forpligtelse, vi ikke tør svinge. Thi I har ikke kunnet overbevise os om, at det Maal, vi har følt os tvungne ind under, er falskt. Eders Tale er netop altfor meget **Eders Tale**. I kræver at være saglige, objektive, og kredser dog bestandig om Eder selv – Eders Tale er et udpræget Eksempel paa Selvspejling » (anf.skr., s. 165).

De væsentligste punkter i Ammundsens replik er hans anklage mod Tidehvervsbevægelsen for at overse to betydningsfulde forhold. Det

ene er etikkens plads. De unge har været så optaget af at polemisere mod åben eller halvdulgt gerningsretfærdighed, at de ikke har fastholdt den ægte dialektik mellem lov og evangelium, der indebærer lovens gyldighed også efter den ufortjente tilgivelse. Det andet er kirken; eller rettere, de unge anklages for slet ikke at gøre alvor af kirketanken, men lade sig bestemme af deres anklage mod den forløjede kristenhed, de så sig stillet overfor.⁸

Selvom striden i Ammundsens øjne burde samle sig om sådanne principielle spørgsmål, kunne han ikke tilbageholde sin vrede og bitterhed over tonen i opgøret. Navnlig tog han anstød af N.I. Hejes polemiske facon, hvorimod han nærede respekt for Tage Schacks mere kultiverede stil. Men det var uomtvisteligt Heje, der var strateg og anfører bag opgøret, og i en stor del af den til tider oprevne debat for og imod Tidehverv var søgelyset rettet mod ham.

Det personligt farvede aspekt af røret betød meget for Ammundsen, og det er derfor på sin plads at gå kort ind på en meningsudveksling, der belyser hans synspunkt. En af de ældre, der sluttede sig til de unge Tidehvervsteologer, var lægen Hedvig Reinhard, der var Ammundsens jævnaldrende og som havde stået ham og de øvrige ledere i Studenterforbundet nær. Da Ammundsen i opgørets indledende fase ved et møde havde omtalt Hejes facon meget kritisk og skadeligt, følte Hedvig Reinhard, der havde overværet mødet og nu stod på de unges side, sig foranlediget til bagefter at skrive til Ammundsen for at forklare sig. I hendes udførlige brev fremhæver hun gentagne gange sin store personlige hengivenhed for Ammundsen. Hendes ærbødighed nærmer sig det flæbende. Hun bedyrer, at det har berørt hende smerteligt, at Hejes facon er faldet Ammundsen for brystet. Desuagtet fastholder hun dog sin principielle støtte til Heje. Efter mange tilløb søger Hedvig Reinhard at komme ud over sin kvide ved at fremstille det egentlige stridspunkt i forhold til Ammundsen: »Den dybeste Grund til, at De og jeg kan se saa forskelligt paa mange Punkter i denne Sag, og ikke mindst paa Heje og hans Færd, det tror jeg er, at De – og med Dem de allerfleste andre, som har baaret Ungdomsbevægelsen – ser paa det Heje kæmper imod, som Udvækster, undertiden meget slemme, men dog kun Udvækster paa en ellers sund og frodig Plante; mens Heje, og jeg med ham, tror at hele Planten er syg, har en Grundskade«.⁹

Vi kender ikke Ammundsens svar. At dømme ud fra hans udsagn i andre sammenhænge må det antages, at han har fastholdt sin kritik mod Heje, først og fremmest, at denne bag besværgelsen af saglighed i opgøret dog var selvkredsende. Tillige blev Heje beskyldt for at bevirke en manglende proportionssans i polemikken, i og med at han i sin

»Theologie der Verzweiflung« under respektløshedens maske (Ammundsens drillende ordvalg) dog befordrede en alt for summarisk rettgang mod koryfæerne i kirkelivet.

Sønderjylland

Helt fra sine unge år havde Ammundsen næret særlige følelser for Sønderjylland. Situationen i Slesvig, både før og efter Genforeningen i 1920, blev for ham på mange måder en prøvesten for, hvordan han som kristen teolog i almindelighed skulle tage del i samfundsmæssige anliggender, i særdeleshed for hvordan han skulle forholde sig til det nationale mellemværende mellem dansk og tysk, specielt i grænselandet, men også i det hele taget det anspændte forhold mellem de to nabolande.

Ammundsens engagement i den sønderjyske sag forløber i hovedsagen i fire faser: den første omkring 1909-10, hvor han gennemfører en offentlig meningsudveksling med den tyske teolog Martin Rade; den anden under og umiddelbart efter 1. Verdenskrig; den tredje i 1920'erne, efter at Ammundsen i 1923 var blevet biskop i Haderslev; den fjerde og sidste efter nazisternes magtovertagelse i 1933.

Anledningen til at Ammundsen i 1909 gik ind i debatten var, at han var rystet over den massive undertrykkelsespolitik, der havde præget den tyske administration af Slesvig siden 1864. Det var hans forhåbning, at han hos liberalt sindede meningsfæller i Tyskland kunne vinde forståelse for, at der herved blev øvet uretfærdighed mod de dansksindede sønderjyder, der ufrivilligt levede under tysk herredømme. I særlig grad var det ham magtpåliggende at påpege, at den eneste retfærdige løsning på områdets nationale tilhørsforhold måtte være en fri folkeafstemning. Ammundsen påtalte desuden den urimelige fortyskning, der lå i sprogforordningen af 1888 med dens udelukkelse af dansk sprog i skolen og den hårdhændede tvangspolitik, der havde været praktiseret navnlig i Köller-perioden omkring århundredskiftet. Når man tog de vanskelige vilkår i betragtning, kunne man kun beundre sønderjydernes seje udholdenhed og deres ukuelige tro på, at retten ville sejre i sidste ende. Der kom dog intet håndgribeligt resultat ud af debatten. Men det var for Ammundsen i sig selv en sejr, at han offentligt kunne gøre opmærksom på forholdene i et betydningsfuldt tidsskrift. Han lod hele debatten oversætte og udgive på dansk i bogform »Nordslesvig. En Forhandling i Ugebladet Die Christliche Welt mellem Professor Valdemar Ammundsen, Professor Martin Rade og cand.theol. Johs. Tiedje«. 10 år senere gennemførte Ammundsen en ny debatrunde

med den samme personkreds fra Tyskland, efter at han – som tidligere omtalt – havde offentliggjort en udførlig samtidsreportage om situationen under krigen. Efter krigens afslutning øjnede han muligheden for, at retten omsider kunne ske fyldest for sønderjyderne, der også under krigen havde måttet udstå så mange lidelser. Mens der som følge af de for Tyskland så barske vilkår i Versaillesfreden af 1919 gik en bølge af forurettelse hen over Tyskland, også blandt dem, der meningsmæssigt stod Ammundsen nær, så Ammundsen nu en mulighed for et etablere en international retsorden, i det mindste for Europa, baseret på sunde etiske grundprincipper. Derfor kunne han helhjertet understøtte den intention, der lå bag etableringen af Folkeforbundet: »Ved Oprettelsen af en international Retsorden fjerner man Krigen fra det internationale Liv, som den forlængst er fjernet inden for den enkelte Stat og indretter en Myndighed, der i Lighed med Regeringer og Domstole inden for den enkelte Folk skal repræsentere en Retfærdighed, der staar over den enkeltes Interesser«. Med en sådan grundholdning bragte han sig i modsætning til mange tyske, der med foragt afviste Versailles-freden og alle de internationale fredsinitiativer, der fulgte i kølvandet. I dansk sammenhæng kom Ammundsen ligeledes på kollisionskurs med de kredse, der krævede en mere kompromisløs kurs over for Tyskland og nu gik i brechen for Flensborgs tilbagevenden til Danmark.

Med det således dokumenterede mangeårige engagement for den sønderjyske sag kom det i en vis forstand ganske naturligt, at Ammundsen i 1923 blev valgt som biskop i Haderslev, selvom det for mange antagelig kom som en overraskelse, at en universitetsprofessor, der ikke havde været sognepræst, sprang lige over i bispeembedet.

Som biskop havde Ammundsen en målsætning, der først og fremmest var møntet på situationen internt i stiftet, men tillige blev udformet med sigte på den internationale situation. Det var for ham aldeles afgørende, at de to befolkningsdele ikke forskansede sig i et uformidlet modsætningsforhold, men levede sammen som naboer i gensidig respekt og i et aktivt samvirke. Sådan havde det også været historisk, påpegede han med henvisning særlig til reformationstiden og pietismen. Sønderjylland havde været mødestedet mellem to kulturer og to sprogtraditioner, »spændingens land«, men dog et grænseområde, hvor begge befolkningsdele var blevet beriget gennem de gensidige relationer.

På denne baggrund sigtede Ammundsen mod at gøre sit stift til et skoleeksempel i europæisk perspektiv, idet han henviste til de mange undertrykte nationale minoriteter og etniske modsætningsforhold, der prægede billedet af den internationale situation efter Versailles-trakta-

ten, f.eks. på Balkan efter Østrig-Ungarns opløsning, men også i områder, der grænsede op til det tyske rige. I forhold hertil burde Sønderjylland blive et sted, hvor tolerance og frihed rådede, vel at mærke ikke kun som en passiv laden stå til holdning, men som en aktiv bestræbelse på at lade dansk- og tysksindede leve i samtale til begge parter fordel.

Derfor var han kritisk over for frimenigheds-traditionen blandt begge nationale grupper, fordi den betød afskærmning og selvtilstrækkelighed. I stedet plæderede han for en hel-sognspolitik i tålsomhedens og dialogens navn. Til støtte for sin tankegang udarbejdede han en tese-agtig programerklæring om nationalitetsetik, der skulle klargøre argumentationen her i landet, samtidig med at den internationalt skulle tjene som model.¹⁰

I en periode i tyvernes slutning havde Ammundsens målsætning fremgang, både i selve regionen og internationalt, særlig i den periode, hvor Tyskland med Gustav Stresemann som udenrigsminister gik med i Folkeforbundet. Men efter den nazistiske magtovertagelse i 1933 tog det hele en brat vending. Nu blev liberaliteten i Ammundsens hel-sognspolitik flere gange misbrugt fra hjemmetysk hold til nazi-inspireret propaganda, samtidig med at der fra tysk side blev gjort krav gældende om at vende tilbage til grænsen ved Kongeåen. Den militante udenrigspolitik og racefanatismen, der indgik som centrale elementer i den nazistiske ideologi, lod Ammundsens idealistiske målsætning fremstå som naiv godtroenhed. Dette forhold medvirkede til, at Ammundsen i sine sidste år var en skuffet mand. Men han sad dog langt fra med hænderne i skødet.

Nazisme og kirkekamp

Ikke mange uger efter nazisternes magtovertagelse oplevede Ammundsen på nærmeste hold i sit eget stift, hvad ideologien i »Det tredje Rige« kunne indebære. Det er ganske åbenbart, at det var disse hændelser lige uden for hans eget dørtrin, der medvirkede til at gøre situationens alvor klar for ham, også selvom der var mange omkring ham, både i Sønderjylland, andre steder i Danmark og i Tyskland, der trak på skuldrene og ville se tiden an, hvis ikke de for en tid endog var forblændede af nazismen.

Det ville dog være misvisende, hvis billedet af Ammundsen blev tegnet således, at han sluttede fra sit umiddelbare erfaringsområde til konsekvenserne for kirken i internationalt perspektiv. Der var i høj grad tale om indbyrdes sammenhæng mellem ræsonnementerne, således at det var hans kirkehistoriske indsigt og hans internationale udsyn, der virkede tilbage på hans analyse af de nære udfordringer.

To aspekter af den nye ideologi fungerede som drivfjedre i den propagandabølge, der i foråret 1933 tryllebandt masserne i Tyskland, en aggressiv udenrigspolitik og en germansk racebevidsthed, begge vævet ind i en chauvinistisk nationalitetsfølelse, der i sig selv fremkaldte bekymring hos Ammundsen, fordi de udgjorde en flagrant krænkelse af de idealer, han havde gjort sig til talsmand for i økumenisk sammenhæng.

Nazisternes udenrigspolitiske spillen med musklerne var en reaktion mod den forståelsespolitik, der havde været fremherskende i Weimarrepublikken, i alle tilfælde hos politikerne i midten af partispektret, der havde accepteret præmisserne for republikken. Netop denne accept så nazisterne som en forræderisk ydmygelsespolitik, der holdt Tyskland i afmagt. I stedet agiterede de for, at »Det unge Tyskland« skulle modarbejde de territoriale begrænsninger, som Tyskland var blevet pålagt ved Versailles-freden. Sådanne krav om grænserevisioner fængede hurtigt i Slesvig, både nord og syd for grænsen af 1920. Under den såkaldte »påskestorm« i 1933 blev der rejst krav om at føre grænsen tilbage til Kongeå-linien.

Det virkede særligt alarmerende på Ammundsen, at anførerne i propaganda-offensiven var præster, bl.a. pastor Peperkorn fra Fjorde ved Husum. Men også på anden vis kom det til at stå Ammundsen klart, at den nye ideologi ikke gjorde holdt ved kirkelågen. Han måtte som biskop flere gange tage stilling til lokale skærmydsler, f.eks. når nazi-orienterede enkeltpersoner og grupper havde gjort brug af hagekors i kirken. Som tidligere omtalt: det stod Ammundsen klart, at sådanne excesser ikke kunne dysses ned, som var de blot lokale hændelser. Han var tilstrækkeligt belæst, også i den tyske presse, og tillige grundigt informeret gennem sine venner syd for grænsen, til at han klart kunne erkende rækkevidden af de gruopvækkende hændelser.

Alvoren blev til overmål åbenbar i forbindelse med det andet konstitutive moment i naziideologien, racetænkningen. Ammundsen stod i hyppig brevkontakt med venner og kolleger fra andre lande og kirker, der var lige så foruroligede. I særdeleshed havde han nær forbindelse med økumeniske kredse i Sverige og med den anglikanske biskop i Chichester, England, George Bell. Sidstnævnte blev sammen med Ammundsen forgrundskikkelse i bestræbelserne på at etablere et kontaktnet for nøje at kunne følge udviklingen i Tyskland. Således modtog begge biskopper adskillige besøg fra personer i Tyskland, der personligt var ramt af sanktioner og forfølgelse fra det nye regimes side, eller så sig foranlediget til at informere kredse i udlandet med henblik på at opbygge en kritisk opinion udefra.

I denne sammenhæng var just racelovgivningene medvirkende til at skabe problemer, vel at mærke allerede i forårsmånederne 1933. Så tidligt som 7. april vedtog regeringen i Berlin en arierparagraf angående offentlige embeder, der tvang talrige jøder i eksil. De blev snart fulgt af politisk oppositionelle, idet Hitler suspenderede det liberale demokratis spilleregler og indledte censur, forbød andre partier end NSDAP, åbnede arbejdslejre m.v. Adskillige af disse flygtninge henvendte sig hos indsigtfulde personer i udlandet, som de havde fået anbefalet og nærede tillid til. Derved kom også en del til bispegården i Haderslev, og flere af dem fik ophold, kortere og længere, i Ammundsens sommerhus ved Vejers Strand, hvor de for en tid kunne være i skjul. Hvorom alting er, så kunne Ammundsen ikke et øjeblik være i tvivl om alvoren af den nazistiske racefanatisme og andre sider af den totalitære ideologi.

Opgaven var at fremføre indsigelser mod selve det ideologiske grundlag bag talen om den ariske races overlegenhed, udelukkelse og forfølgelse af folk fra lavere racer og samtidig at forpligte sig til at tage sig af ofrene. Denne etos blev en økumenisk mærkesag. Det kunne dog ikke undgå den klarsynedes opmærksomhed, at den økumeniske bevægelse slet ikke var rustet til at tage udfordringen op; dels gjorde der sig uenighed gældende, dels var det organisatoriske apparat kun sparsomt udbygget.

Sommeren igennem blev situationen alvorligere dag for dag. Ganske vist dannedes der protestgrupper i Tyskland, også inden for den evangeliske kirke. Men uanset den kendsgerning, at der fremkom opmuntrende beviser på klarsyn hos enkeltpersoner og kirkelige grupperinger, forværredes situationen generelt, eftersom det nazistiske partiapparat befæstede sit greb om magten, og der viste sig stadig flere åbenbare beviser for, hvilke grumme konsekvenser den statsbårne ideologi indebar. Ammundsen kunne for sit vedkommende konstatere, hvor galt det stod til, da han i begyndelsen af september rejste gennem Tyskland på vej til et økumenisk møde, der skulle finde sted i den serbiske by, Novi Sad. Han anskaffede sig under en rejseafbrydelse undervejs det nazistiske partiorgan Völkischer Beobachter og læste her et referat af den tale, Hitler netop havde holdt under partidagen i Nürnberg. Hitler havde bl.a. sagt, at forskellen mellem mennesker af højere og lavere racer er større end forskellen mellem lavere racer og dyr.

Så bestyrtet blev Ammundsen, at han under drøftelserne i Novi Sad udfoldede alle tænkelige bestræbelser på at få de tyske deltagere til at ytre sig om deres vurdering af situationen i Tyskland. Dette var dog en delikat sag, fordi mange tyskere var tilbøjelige til at lukke sig inde bag en facade af fædrelandsloyal patriotisme, når de blev stillet over for kri-

tik mod Tyskland fra udenlandske kolleger, selvom disse tyskere ud fra deres inderste overbevisning delte udlandets ængstelse og protest. Ammundsen fik derigennem en tydelig fornemmelse af, at selv nok så megen velanbragt kritik udefra ikke nyttede noget som helst, med mindre synspunkterne blev understøttet af rettænkende mennesker inden for Tysklands grænser. I modsat fald ville man kun blæse yderligere liv i den patriotiske forsvarsholdning hos de mange tyskere, der var krænket på deres nationale stolthed og som følge heraf kom i svare samvittighedskvaler. Under endnu et møde få dage senere i Sofia kom Ammundsen til fuldstændig forståelse med en ung teolog fra Berlin, Dietrich Bonhoeffer, på dette tidspunkt 27 år og en af de få, der fra begyndelsen havde gennemskuet nazismens grumme ansigt og givet sin mening offentligt til kende. Ammundsen og Bonhoeffer havde allerede nogle år i forvejen lært hinanden at kende på et økumenisk møde i Cambridge, og deres kontakt befæstedes nu til et venskab, der også indbefattede deres fælles ven fra England, biskop Bell, der var mødeleder under forhandlingerne i Sofia.¹¹

Kort tid efter møderne på Balkan rejste Bonhoeffer til London for at tiltræde et embede som præst for en tysk menighed der. Under opholdet i England udnyttede han adgangen til at følge den internationale nyhedsreportage om udviklingen i hjemlandet og fik derigennem i realiteten bedre information end sine landsmænd i hjemlandet, der lå under for presset fra propagandaen i den totalitære livsanskuelsesstat uden adgang til at gøre sig bekendt med kritik mod systemet.

Bonhoeffer derimod kunne føre indgående drøftelser med Bell og Ammundsen som led i forberedelserne til endnu et internationalt møde, der skulle finde sted i slutningen af august 1934 på Fanø med Ammundsen som vært.

I maj måned 1934 havde protestbevægelsen inden for den evangeliske kirke samlet sig omkring en udtalelse, Den teologiske Erklæring fra Wuppertal-Barmen, hvormed de konstituerede sig som den sande kirke i Tyskland, Bekendelseskirken, under principiel afvisning af den kæterske vranglære, der gennemsyrede det nye kirkelige styre. Bonhoeffer, der ganske vist ikke selv kunne deltage i Barmen-synoden, men dog helhjertet kunne støtte resultatet, appellerede efterfølgende til Bell og Ammundsen om, at de nu fra internationalt hold tog initiativ til at drage samme konsekvenser som bekendelsesbevægelsen i Tyskland og afbryde ethvert fællesskab med det systemkonforme kirkelige ledelsesapparat i Berlin.

For at kunne tage kvalificeret stilling til den hermed foreliggende udfordring tog Ammundsen initiativ til et fortroligt møde med en gruppe

ledere fra den tyske bekendelsesbevægelse. Ammundsens egne optegnelser fra dette møde, afholdt i Hamborg i begyndelsen af august 1934, fremtræder som et bemærkelsesværdigt vidnesbyrd om, hvor præcist Ammundsen evnede at diagnosticere situationen og erkende de pinagtige samvittighedskonflikter, de modstridende vurderinger fra tysk og fra udenlandsk hold kunne tvinge Bekendelseskirkens repræsentanter ud i.

De tyske ledere udnyttede lejligheden til at gøre rede for deres standpunkt, der byggede på en kompromisløs fastholden ved Barmen-erklæringen og den nyformulering af kirkens identitet, der var udtrykt heri under afvisning af enhver ideologisk infiltrering af evangeliet.

Ammundsen på sin side udtrykte sympati for dette synspunkt, men føjede til, at protesten forekom ham utilstrækkelig, al den stund det nazistiske statsapparat fordrede betingelsesløs lydighed fra alle borgere. Eftersom konsekvenserne af et sådant lydighedskrav var blevet skræmmende tydelige gennem den nyligt fremsatte fordring om aflæggelse af en betingelsesløs ed fra alle offentligt ansatte (primo august), var det i Ammundsens øjne både utilstrækkeligt og inkonsekvent, hvis man begrænsede sig til en kirkepolitisk, teologisk erklæring, når det dog var indholdet i partiideologien som sådan, der måtte være den egentlige anstødssten.

Der er ikke plads til at følge de næste faser af det dramatiske begivenhedsforløb. Kun skal det konstateres, at det vedblev at være Ammundsens fornemmelse, at bekendelsesbevægelsen standsede på halvvejen, når den veg tilbage fra at drage politiske konsekvenser af sin bestræbelse på at afvise ideologisering af evangeliet.

For en historisk vurdering hører det til de mest smertelige konsekvenser af denne epokalt betydningsfulde konflikt, at samtale og opgør ikke på noget tidspunkt nåede en afklaring. Flere gange inden sin død i december 1936 havde Ammundsen lejlighed til at deltage i internationale møder, hvor hans og Bells kompromisbestræbelser blev forsøgt videreført, men de forblev uden resultat.

Det bør imidlertid understreges, at denne udvikling i forbindelse med nazismen og den tyske kirkekamp afslører et betydningsfuldt aspekt ved Ammundsens standpunkt mod slutningen af hans liv: han var ikke formidlingsteolog for enhver pris. Der var ansigt til ansigt med nazismen tale om en sandhed, der var ubetinget forpligtende, uden at han kunne acceptere noget forlig på halvvejen. Men denne uoverensstemmelse i forhold til Bekendelseskirken i Tyskland blev som anført stående uforløst. Dette gjaldt også den vurderingsforskel, der gjorde sig gældende angående kriterierne for, hvad der konstituerer kirkens bekendelsesidentitet. I den tyske Bekendelseskirke var der ingen tvivl om, at den

teologiske erklæring fra Barmen var det eneste legitime udgangspunkt for en nutidig definition af kirkens retmæssighed i videreførelse af den reformatoriske arv. For Ammundsen derimod – og heri var hans anglikanske kollega Bell enig med ham – var det primære kriterium for kirken dens historisk overleverede særpræg og dens gudstjenesteordning. Ammundsen fastholdt for sit vedkommende, at den danske folkekirkes faktiske bekendelsedokument er salmebogen, og på tilsvarende måde ville George Bell givetvis pege på »Book of Common Prayer« som sin kirkes egentlige kendemærke, fordi det nu engang er ved tilrettelæggelsen af gudstjenesten, som den faktisk fejres i kirkeårets løb, kirkens bekendelsessærpræg træder frem.

I forhold til udfordringerne i kultur og samfundsliv måtte argumentationen ifølge Bell og Ammundsen i udgangspunktet bygge på ret og rimelighed, common sense, i åbent samvirke med alle og med respekt for allehånde forskelle i henseende til baggrund og overbevisning, selvom der for den kristne aldrig kunne være tvivl om, hvorfra etikken har sit kildespring.

Dette standpunkt kan man måske med god vilje kalde »personlighedsreligiøsitet«, sådan som P.G. Lindhardt argumenterede for. »Formidlingsteologi« af et særligt tilsnit er det også, men ikke kompromissøgen for enhver pris. Der er tale om en klippefast forankring i et kirkesyn og betoning af social ansvarlighed i uløselig sammenhæng hermed. Med dette som orienteringspunkt plæderede Ammundsen for formidlingsbestræbelser, så langt det på nogen måde gik an.

Litteratur:

- In Memoriam Bishop Valdemar Ammundsen 1875-1936. World Alliance for International Friendship through the Churches. Universal Christian Council for Life and Work. Genève 1937.
- Frode Beyer: Valdemar Ammundsen. Liv og Tanker. København 1954.
- Frode Beyer: Efterklang og eftertanke. Glimt fra grænselandet. København 1967.
- Poul Georg Lindhardt: Brevveksling mellem Peder Madsen og Valdemar Ammundsen. I: Kirkehistoriske Samlinger 1970.
- Poul Georg Lindhardt: Personlighedsreligion som kirkehistorisk metode. En studie i Valdemar Ammundsens forfatterskab. I: Haderslev Stiftsbog 1973.
- Jens Holger Schjørring: V.Ammundsen i internationalt perspektiv. I: Dansk præste- og sognehistorie. X. Haderslev Stift, hefte 1.
- Jens Holger Schjørring: Kristendom og socialt engagement. V. Ammundsen og hans samtid. København 1980.
- Torben Christensen: Ammundsen-opfattelsen i nyere dansk teologi. I: Fønix 1980, nr. 4.
- Jens Holger Schjørring: Ökumenische Perspektiven des deutschen Kirchenkampfes. Leiden 1985.

Poul Georg Lindhardt: Breve fra Gustav Brøndsted til Valdemar Ammundsen. I: Kirkehistoriske Samlinger 1987.

Christian de Fine Licht: Haderslev Stift 1922-1997. I: Haderslev Stiftsbog 1997.

Noter:

1. *Poul Georg Lindhardt*, Personlighedsreligion som kirkehistorisk metode. En studie i Valdemar Ammundsens forfatterskab. I: Haderslev Stiftsbog 1973.
2. Valdemar Ammundsen, Et Ord i Øjeblikket. Foredrag i Studenterhjemmet 10. September 1914. København 1914,4.
3. Kristendommen og vor Tids sociale Nød. Af Valdemar Ammundsen, A. Birke, Hans Drejøe, Geert-Jørgensen, E. Geismar, Adolph Hansen, H. Helweg, Chr. Norlev, J.Th. Sadolin og Rich. Thomsen. København 1924, citat 55.
4. Valdemar Ammundsen, Krig og krigsførende Kristne. Andet Oplag 1916, 264f.
5. Syv Foredrag fra Studentermødet paa Nyborg Strand 1916. Af J. Ammundsen, V. Ammundsen, Ed. Geismar, H.O. Lange, Olfert Ricard, H.J. Schou og P.A. Valentiner. København 1916, citat 91.
6. Valdemar Ammundsen, Den danske Kirkes Arv og Gæld, København 1937, 55. Sml. Valdemar Ammundsen, The Churches in Scandinavia, i: The Student World 1926, 52ff.; samt i: F. Siegmund-Schultze, Ekklesia,
7. Valdemar Ammundsen, Social Kristendom. I. Fremstilling af W.Rauschenbuschs Kristendomssyn. II Vurdering af W. Rauschenbuschs Kristendomssyn, København 1931, 157ff, særlig 164f.
8. Valdemar Ammundsens årsberetning om dansk teologi og kirkeliv i: Svenska Kyrkans Årsbok 1930, 94ff.
9. Utrykt brev, dateret 15.5. og 1.6. i V. Ammundsens arkiv, Det Kgl Bibliotek, Ny Kgl. Samling, bd. 35. Sml. P.G. Lindhardt, Breve fra Gustav Brøndsted til Valdemar Ammundsen. I: Kirkehistoriske Samlinger 1987, 141ff.
10. På dansk i tidsskriftet Freds-Varden 1926. Oversat til flere fremmedsprog. Genoptrykt på tysk i: Jens Holger Schjørring, Ökumenische Perspektiven des deutschen Kirchenkampfes, Leiden 1985,98ff.
11. Se hertil Dietrich Bonhoeffer Werke, Bd. 12, Kayser 1997, 133ff. Eberhard Bethge, Dietrich Bonhoeffer. Theologe. Christ. Zeitgenosse.; Jens Holger Schjørring, Ökumenische Perspektiven des deutschen Kirchenkampfes, 41ff.

Summary:

Valdemar Ammundsen. Church historian and theologian of mediation

Valdemar Ammundsen (1875-1936) was Professor of Church History in the University of Copenhagen from 1901-1923 and Bishop of the Diocese of Haderslev, South Jutland, from 1923 until his death.

As a church historian, he was dedicated to maintaining a liberal and catholic position, in that he sought to remain loyal to his own Lutheran background while at the same time sustaining an open-mindedness to

other confessional traditions. This openness was evident in his publications on the theology of Martin Luther, but even more so in his important monograph on 19th-century church history. Chief hallmark of this book is its balance between the inner dynamics of church life and the interaction of the church with society and culture as a whole. Moreover, Ammundsen, while affording due attention to leading established theologians, also kept an observant eye upon tendencies in societies towards structural change and upon tendencies towards popular spiritual awakening among the laity.

A major concern of his was to preserve an understanding of the linear chain of historical eras and successive historical turning-points; but he would never permit the inheritance from past centuries to stand on its own without his paying similar attention to perceived challenges in his own time. Chief testimony to this is his monograph concerning the European churches during the initial period of World War I, a monograph written in the midst of the horrors of war, with the clear intention of creating an ecumenical understanding of the obligation of the churches of Europe to act as mediators.

His professional analysis of the role of the churches in facing the socio-economic shifts and dislocations of modern times led him to a lifelong involvement in the Student-Christian movement and in other early ecumenical conferences.

As a result of his dislike of theological rigorism and obstinacy in church politics he also adopted, as church leader, a position marked by broad church inclusiveness. Accordingly, he much admired the popular revivalist movements which had been dominant in Danish church life since the middle of the 19th century – the pietistic Inner Mission and the more cultural and liberal Grundtvigian movement – while also criticizing tendencies towards exclusivity. Notwithstanding such endeavours towards dialogue and unification around the centre he became, to his own astonishment and disappointment, one of the prominent objects for criticism expressed by the young theologians who were adopting a theology of crisis inspired by Søren Kierkegaard and German dialectical theology.

As Bishop of the Diocese of Haderslev he made a chief concern of his policy of bridge-building in the northern part of Schleswig-Holstein, which was reunified with Denmark after the plebiscite in 1920. Howev-

er, his strategy of mediation met with a regrettable setback when fanatic Nazis used his liberal policy as a cover for their propaganda.

Bishop Ammundsen's alertness to the dangers of Nazism brought him into the front line of ecumenical initiatives, intended to express support for the struggles of church-led opposition in Germany, and to create an ecumenical understanding of the dangers inherent in a policy of radical antisemitism and aggressive German militarism. His activities brought him into close cooperation with the Anglican Bishop of Chichester, George Bell, and with Dietrich Bonhoeffer. In his last years Ammundsen grew increasingly disappointed over mounting fanaticism and polarization in Germany and the failure of the outside world to mediate.